

„NAŠI ÚBOHÍ ŽIDOVSKÍ BRATIA“. ŠVÉDSKE SNAHY O ZÁCHRANU ŽIDOV NA SLOVENSKU POČAS II. SVETOVEJ VOJNY

Denisa NEŠŤÁKOVÁ - Eduard NIŽŇANSKÝ

Univerzita Komenského v Bratislave
Katedra všeobecných dejín
Gondova 2, P.O. Box 32
814 99 Bratislava
eduard.niznansky@uniba.sk
denisa.nestakova@gmail.com

NEŠŤÁKOVÁ, Denisa - NIŽŇANSKÝ, Eduard. *“Our Poor Jewish Brothers”*. Swedish Efforts to Save Jews in Slovakia during WWII. In *Studia Historica Nitriensia*, 2019, vol. 23, no. 1, pp. 122-143, ISSN 1338-7219, DOI: 10.17846/SHN.2019.23.1.122-143.

The article describes a largely unknown Swedish effort to intervene in deportations of Jews in Slovakia between 1942 and 1944. Swedish officials and religious leaders used their diplomatic correspondence with the Slovak government to extract some Jewish individuals and later on the whole Jewish community of Slovakia from deportations by their government and eventually by German officials. Despite the efforts of Swedish Royal Consulate in Bratislava, the Swedish Archbishop Erling Eidem, and the Slovak Consul Bohumil Pisko in Stockholm, and despite the acts taken by some Slovak ministries, the Slovak officials including the President of Slovak republic Jozef Tiso revoked further negotiations in autumn 1944. However, the negotiations between Slovakia and Sweden created a scope of actions to protect some Jewish individuals which were doomed to failure due to the political situation. Nevertheless, this plan and the previous diplomatic interventions are significant to describe the almost unknown Swedish and Slovak efforts to save the Jews of Slovakia. Repeated Swedish offers to take in Jewish individuals and later the whole community would have likely prepared the way for larger rescues. These never occurred due to the Slovak interest in deporting its own Jewish citizens and later due to the German occupation of Slovakia.

Kľúčové slová: Švédsko; Slovensko; 1941 - 1945; Židia; antisemitizmus; holokaust;

Keywords: Sweden; Slovakia; 1941 - 1945; Jews; Anti-Semitism; Holocaust;

Výskum švédskych snáh o pomoc európskym Židom

Dodnes rešpektovaný naratív a spôsob výskumu¹ nastavený Raulom Hilbergom,² ktorý sleduje eskalovanie násilia na Židoch krok za krokom – od perzekúcie až po masové vyvražďovanie, vytláča snahy o záchranu na perifériu výskumu. Čiastočným následkom je aj absencia výskumu švédskych snáh o záchranu slovenských Židov³ v historiografii holokaustu. Napriek tomu boli viaceré švédske snahy o záchranu európskych Židov rekonštruované, ako napr. záchranné akcie Švédska v Nórsku, Dánsku a Maďarsku. Prvá kompletná vedecká práca zaoberajúca sa Švédskom a jeho záchrannými akciami bola vydaná už na začiatku 80. rokov 20. storočia. Súbežne bola v roku 1981 založená Komisia Raoula Wallenberga, čoskoro mnohé archívy bývalého východného bloku otvorili svoje fondy výskumníkom, čím bolo novým generáciám vedcov umožnené skúmanie holokaustu, jeho aktérov, ako aj záchrancov.

Vedci ako Richard Breitman sa venovali výskumu amerických záchranných aktivít vo Švédsku a ich vplyvu na ďalšie angažovanie krajiny v snahách poskytnúť útočisko pre európskych Židov.⁴ Zásadné dielo Stevena Koblika⁵ zase poskytuje podrobný pohľad na jednotlivé fázy švédskych pokusov o pomoc európskym Židom. Najnovší výskum Simoa Muira⁶ predstavuje spoluprácu fínskej a švédskej židovskej komunity po vstupe Wehrmachtu do Maďarska a následný nárast potenciálnej hrozby pre fínskych Židov. Avšak až dodnes boli švédske akcie limitované na aktivity v Dánsku, Nórsku a Maďarsku; až najnovšia štúdia Denisy Nešťákovvej a Eduarda Nižňanského analyzuje švédske intervencie v otázke slovenských Židov.⁷

Historici holokaustu na Slovensku odsunuli problematiku švédskych záchranných akcií na Slovensku na okraj výskumu. Napriek publikovaniu významného

¹ Špeciálne poďakovanie patrí Európskemu inštitútu pre židovské štúdiá Paideia, ktorý nám umožnil prezentovať časť výskumu na konferencii Paideia Alumni, ako aj jej účastníkom za ich komentáre v diskusii. Medzi mnohými je aj Ulf Lindgren, ktorý nám pomohol s prekladom kľúčových švédskych textov.

² Bližšie pozri HILBERG, Raul. *Der Vernichtung der europäischen Juden*. 3 Bd. Frankfurt am Main: Fischer, 1994.

³ Pomenovanie „Žid“ je v štúdiu uvádzané s veľkým začiatočným písmenom podľa definície z Pravidiel slovenského pravopisu, ktorá hovorí, že pokiaľ sa píše s veľkým začiatočným písmenom, označuje slovo Žid príslušníka židovského národa, teda Žida v etnickom zmysle slova, zatiaľ čo žid (s malým začiatočným písmenom) je príslušníkom židovského náboženstva. Oba významy sa do veľkej miery prekrývajú, pretože židovské náboženstvo je pôvodne náboženstvom národným a bolo jedným z určujúcich rysov príslušnosti k židovskému národu. Pomenovanie „žid“ s malým začiatočným písmenom ponechávame v takejto forme v prípade doslovnej citácie.

⁴ Pozri bližšie BREITMAN, Richard. *American Rescue Activities in Sweden*. In *Holocaust Genocide Studies*, 1993, roč. 7, č. 2. s. 202-215.

⁵ Pozri bližšie KOBLIK, Steven. *The Stones Cry Out: Sweden's Response to the Persecution of the Jews, 1933 – 1945*. New York: Holocaust Library, 1989.

⁶ Pozri bližšie MUIR, Simo. *The Plan to Rescue Finnish Jews in 1944*. In *Holocaust and Genocide Studies*, 2016, roč. 30, č. 1, s. 81-104.

⁷ NEŠŤÁKOVÁ, Denisa – NIŽŇANSKÝ, Eduard. *Swedish interventions in the Tragedy of the Jews of Slovakia*. In *Nordisk judaisk. Scandinavian Jewish Studies*, 2016, roč. 27, č. 2, s. 22-39.

listu švédskeho arcibiskupa Jozefovi Tisovi už v roku 1992⁸ sa ďalšiemu výskumu bádatelia na Slovensku bližšie nevenovali. Listy švédskeho arcibiskupa sa objavili aj v zbierkach dokumentov *Holokaust na Slovensku*, zväzok 2 a 4⁹, avšak akákoľvek ďalšia analýza dokumentov absentuje. V práci Hlavinku a Nižňanského sa čitatelia dozvedeli o „osobnej intervencii protestantského arcibiskupa z Uppsaly“¹⁰, no ďalšie informácie chýbajú. Až štúdia Hany Klamkovej načrtáva dôležitosť švédskej intervencie.¹¹ Nielenže sa žiadna z doterajších prác podrobne nevenovala výskumu švédskych snáh o záchranu Židov zo Slovenska pred deportovaním; v historiografii tiež úplne absentujú bližšie informácie o kľúčovom aktérovi rokovanií medzi švédskou a slovenskou stranou – Bohumilovi Pisskovi. Výsledkom toho je nejestvujúca diskusia o slovensko-švédskych rokovaniach a akciách zameraných na zastavenie tragédie slovenských Židov.

Zároveň je nutné podotknúť, že nedostatok záujmu o výskum švédskej intervencie nie je výsledkom nedostatku dokumentov. Historické dokumenty k predkladanej štúdii sú dostupné v slovenských archívoch. Štúdia je postavená na zdrojoch pozostávajúcich z oficiálnej korešpondencie medzi vojnovou Slovenskou republikou a Švédskom, ktorá je prístupná v Slovenskom národnom archíve (fondy: Národný súd, Ministerstvo vnútra, Ministerstvo zahraničných vecí, Kancelária Prezidenta republiky). Použitý dokument prístupný v Yad Vashem (Fond: Auswärtiges Amt, Inland II) bol publikovaný aj pre slovenských čitateľov a dokumenty z Bundesarchivu v Berlíne (Fond: Südosteuropa Gesellschaft) taktiež naznačujú slovensko-švédske vzťahy. Okrem dokumentov prístupných na Slovensku predpokladáme, že mnohé významné dokumenty sa nachádzajú vo Švédsku, Izraeli a Ruskej federácii; tie nám boli pri písaní tejto štúdie nedostupné.

V našej pôvodnej hypotéze týkajúcej sa švédskej intervencie v prospech Židov zo Slovenska sme predpokladali, že aktivity Švédska sa dotýkali iba individuálnych prípadov záchrany pred deportovaním, avšak výskum poukázal na komplikovanejšiu situáciu a zložitost' problematiky. Text štúdie zahŕňa hlasy reprezentantov Švédska a Slovenska cez súkromnú a oficiálnu korešpondenciu v čase II. svetovej vojny a angažovanost' oboch strán v snahách o záchranu Židov v rámci individuálnych prípadov, ale dokonca aj židovských občanov vojnovej Slovenskej republiky ako celku.

⁸ Pozri bližšie PREČAN, Vilém – KAMENEC, Ivan – ŠKORVÁNEK, Stanislav (eds.). *Vatikán a Slovenská republika (1939 – 1945). Dokumenty*. Bratislava: Slovak Academic Press, 1992, s. 221-222.

⁹ Pozri bližšie NIŽŇANSKÝ, Eduard – KAMENEC, Ivan (eds.). *Holokaust na Slovensku 2. Dokumenty o holokauste na Slovensku – Prezident, vláda, Snem SR a Štátna rada o židovskej otázke (1939 – 1945)*. Bratislava: Nadácia Milana Šimečku; Židovská náboženská obec Bratislava, 2003, 363 s.; NIŽŇANSKÝ, Eduard (ed.). *Holokaust na Slovensku 4. Dokumenty nemeckej proveniencie (1939 – 1945)*. Dokumenty. Bratislava: Nadácia Milana Šimečku, 2003, s. 287-289.

¹⁰ Pozri bližšie HLAVINKA, Ján – NIŽŇANSKÝ, Eduard. *Pracovný a koncentračný tábor v Seredi*. Bratislava: DSH, 2009, s. 131.

¹¹ Pozri KLAMKOVÁ, Hana. *Nálady a postoje slovenského obyvateľstva k tzv. židovskej otázke po potlačení Slovenského národného povstania, 1944 – 1945*. In *Acta Universitatis Carolinae. Studia territorialia*, 2010, roč. 10, č. 2, s. 83-84.

Švédske snahy o pomoc Židom na Slovensku

Ako sme už napísali, na rozdiel od zaangažovanosti Švédska v pomoci Židom v Dánsku, Nórsku či Maďarsku sa o švédskej snahe poskytnúť bezpečie konkrétnym židovským osobám nachádzajúcim sa na území vojnovnej Slovenskej republiky v čase II. svetovej vojny vie iba veľmi málo. Môžeme teda povedať, že zaznamenanie týchto švédskych snáh o poskytnutie ochrany vybraným Židom zo Slovenska, a neskôr celej židovskej komunite na Slovensku, dopĺňa kontext historiografie holokaustu na Slovensku i v Európe.

Štúdiá predstavuje kritickú analýzu objavených dokumentov úradného charakteru a diplomatickej korešpondencie s cieľom komplexnejšieho opisu švédskej snahy o intervenciu v tragédii slovenských Židov. Pozornosť smerujeme najmä na slovenského konzula vo Švédsku Bohumila Pisska, ktorého portrét úplne absentuje v historiografii holokaustu. Jeho aktivity nám ponúkajú náhľad na švédske intervenovanie ako akcie stojace v opozícii proti antisemitskej politike vojnovnej Slovenskej republiky, ktorá vyústila až do deportácií Židov zo Slovenska v roku 1942. Štúdiu postavenú na dosiaľ neznámych primárnych zdrojoch sme rozdelili na tri časti. V prvej predstavujeme všeobecné zhrnutie riešenia „židovskej otázky“ na Slovensku. Následne skúmame jednotlivé štádiá intervencie Švédska a reakcie jednotlivých slovenských ministerstiev.

Sledujúc tri štádiá švédskych aktivít, rozdelili sme tieto etapy takto: intervencie v prípade sovietskych občanov židovského pôvodu v roku 1942; intervencie v individuálnych prípadoch slovenských Židov v rokoch 1942 – 1944; intervencia v prípade celej židovskej komunity na Slovensku v rokoch 1944 – 1945. Špeciálny dôraz dávame na zobrazenie spolupráce medzi slovenským konzulom vo Švédsku Bohumilom Pisskom a švédskym arcibiskupom Erlingom Eidedom pri snahe o záchranu židovskej komunity na Slovensku. Štúdiá obsahuje analýzu komunikácie medzi predstaviteľmi vlády na Slovensku a švédskymi autoritami, konkrétne medzi Jozefom Tisom a arcibiskupom Eidedom. Poslednou časťou našej štúdie je úvaha a hypotéza o povojnovom tichu o švédskej intervencii.

Autochtónny antisemitizmus na Slovensku, jeho typológia, nositelia a chronológia politiky antisemitizmu a holokaustu na Slovensku

Po Mníchove 1938 sa Slovensko ešte v čase autonómie až prekvapivo rýchlo zmenilo pod vedením Hlinkovej slovenskej ľudovej strany a jej predstaviteľov na čele s Jozefom Tisom na štát jednej strany a jedného názoru na riešenie základných politických, hospodárskych i kultúrnych problémov.

Autochtónny antisemitizmus existoval aj v medzivojnovom období, a to nielen v radoch Hlinkovej slovenskej ľudovej strany. Antisemitizmus v slovenských podmienkach nachádzame v niekoľkých rovinách. Ako prvú možno uviesť kresťanskú rovinu, ktorá vychádzala zo stereotypov pôvodného kresťanského antijudaizmu v zmysle výrokov „Židia ukrižovali Krista“ či „Židia neprijali Krista ako Mesiáša“. Táto rovina mala na dobovo religióznom Slovensku veľký význam, isteže aj preto, že predsedom vlády a neskôr prezidentom bol katolícky kňaz Jozef Tiso. Národná alebo jazyková rovina antisemitizmu vychádzala z tvrdenia, že Židia nie sú Slováci. Táto rovina vychádzala aj z toho, že Židia hovorili najmä po nemecky,

maďarsky, prípadne jazykom jidiš. Keďže HSLS vystupovala aj ako slovenská nacionalistická strana, je logické, že vo svojej politike a propagande využívala aj takéto typy antisemitských stereotypov. Ďalšou dôležitou rovinou, ktorú dokonca HSLS využívala už v medzivojnovom období, bol hospodársky antisemitizmus (niekedy sa používa aj pojem sociálny antisemitizmus). HSLS sa snažila získať politickú podporu vyhláseniami, že židovský majetok rozdelí medzi Slovákov. Antisemitizmus môžeme nájsť aj v politickej rovine. Židia najmä z hľadiska konzervatívnej, nacionalistickej, klerikálnej a katolíckej HSLS boli predstaviteľmi liberálnej, prípadne aj ľavicovej politiky. V tomto ohľade sa v tvrdeniach i praxi HSLS manipulovalo aj s pojmom „židobolševizmus“ v tom zmysle, že v podstate všetci Židia sú predstaviteľmi radikálneho komunizmu. Môžeme poznamenať, že v konkrétnych prípadoch sa jednotlivé roviny antisemitizmu prelínajú.

Autochtónny antisemitizmus HSLS so spomínanými rovinami, spojený s obrazom Žida ako „nepriateľa“¹², sa stal dôležitou rezonančnou plochou na prípravu a realizáciu vlastnej slovenskej politiky antisemitizmu, ktorá sa prejavila či už v „umiernenom krídle“ HSLS (J. Tiso), alebo u „radikálov“ (napr. V. Tuka, A. Mach). Postupne sa realizovala najmä v inštrumentalizácii a inštitucionalizácii vládnej politiky pri riešení „židovskej otázky“. Predstavu o postoji Jozefa Tisa k židovskému obyvateľstvu možno dokumentovať jeho vystúpením v januári 1939: „Židovská otázka bude rozriešená tak, že židom na Slovensku bude ponechaný len taký vplyv, aký zodpovie ich počtu v pomere k celému obyvateľstvu Slovenska.“¹³ „Umiernený“ Tiso teda presadzoval antisemitskú politiku na základe princípu numerus clausus (teda limitovanie židovskej komunity v sociálnom, hospodárskom, profesijnom i kultúrnom živote spoločnosti na Slovensku do cca 4 % – teda v zmysle jej početnosti vo vzťahu k majoritnej spoločnosti). Umiernení realizovali svoju predstavu politiky antisemitizmu od autonómie v októbri 1938 až do Salzburských rokovaní v júli 1940. Ani po Salzburgu, keď viac politickej moci získali radikáli, však „umiernení“ nevystúpili proti radikalizácii v riešení „židovskej otázky“. Radikál A. Mach už v roku 1939 tvrdil: „So Židmi, ktorí majú zlato, šperky, bohatstvo, urobili všade poriadok a urobíme ho s nimi aj my. ... kto tu nepracuje, ten tu nebude ani jesť. Kto tu čo nakradol, to sa mu vezme! Toto je praktické riešenie celej židovskej otázky!“¹⁴ Dôsledkom presadenia radikálneho antisemitizmu po Salzburgu bola rozsiahla pauperizácia židovskej komunity v dôsledku likvidácií a arizácie židovských firiem a živností, ako aj zákazu vykonávania rozličných povolání. Radikáli nehľadeli na dôsledky politiky antisemitizmu, takže na jeseň 1941 sa „židovský problém“ na Slovensku stal problémom sociálnym. Čo urobiť s pauperizovanou masou židovského obyvateľstva? Výsledky politiky antisemitizmu sa prekrížili s holokaustom organizovaným nacistickým Nemeckom a výsledkom boli deportácie Židov zo Slovenska v roku 1942. Hoci táto politika mala svoje vlastné slovenské korene, mnohokrát sa práve židovská otázka a jej „riešenie“ stali oblasťou vnútropolitického zápasu medzi obidvoma politickými

¹² Bližšie pozri NIŽŇANSKÝ, Eduard. *Obraz nepriateľa v propagande počas II. svetovej vojny na Slovensku*. Banská Bystrica: Múzeum SNP, 2016.

¹³ *Slovenská politika*, 27. 1. 1939, s. 2.

¹⁴ *Slovák*, 7. 2. 1939, s. 2.

krídlami v HSĽS. Radikáli sa aj týmto spôsobom snažili dokázať predstaviteľom nacistického Nemecka, že práve oni sú tí „správni“, ktorí budú „lepšie“ vládnuť na Slovensku a presadia „slovenský národný socializmus“. Možno povedať, že slovenský štát viedol v podstate od svojho vzniku „vnútornú vojnu“ proti cca 90 000 Židom, ktorých označil za „(...) cudzí živel, za trvalého nepriateľa slovenského štátu, (...) za nevyliciteľne chorý národ, ktorý chce žiť na úkor iných národov“.¹⁵

Etapy zásahov proti židovskej komunite na Slovensku (1938 – 1945)

Politiku antisemitizmu na Slovensku môžeme chronologicky rozdeliť do viacerých etáp:¹⁶

1. Prvá (prípravná) etapa. Autonómia Slovenska (6. októbra 1938 – 14. marca 1939)

V tomto období sa v podstate sformovali dve základné koncepcie politiky antisemitizmu na Slovensku, ktoré boli ovplyvnené autochtónnym slovenským antisemitizmom (koncepcia „umiernených“ a koncepcia „radikálov“). Židia sa už v tomto období stali na Slovensku občanmi druhej kategórie. Mnohé zásahy proti židovskej komunite sa vtedy realizovali na pozadí všeobecne antidemokratických zásahov (napr. likvidovanie politických strán, spoločenských a športových organizácií, zásahy do samosprávnych orgánov a pod.). Najradikálnejším zásahom v tomto období je násilné vysídlenie bez možnosti návratu (deportácie) približne 7 500 Židov v novembri 1938 zo Slovenska do oblastí, ktoré pripadli Maďarsku po prvej Viedenskej arbitráži. Autonómna vláda 23. 1. 1939 vytvorila Komisiu pre riešenie židovskej otázky na Slovensku, čím sa začala inštrumentalizácia antisemitizmu.¹⁷

2. Druhá etapa. Od vzniku Slovenského štátu (14. marca 1939) do príchodu nemeckého berátera D. Wislicenyho v septembri 1940

V tomto období bolo prijaté vládne nariadenie č. 63/1939 Sl. z., v ktorom bola tzv. konfesijná definícia Žida. Následne sa začali na princípe numerus clausus zásahy do výkonu povolania napr. proti židovským verejným zamestnancom,¹⁸ advokátom, lekárnikom,¹⁹ lekárom²⁰ a pod. Zákon č. 113/1940 Sl. z. mal naštartovať arizácie a likvidácie židovských firiem. Zákon č. 46/1940 Sl. z. o pozemkovej reforme sa týkal aj arizácií 100 000 ha pôdy židovských vlastníkov. Možno povedať, že prvé dve fázy „riešenia“ boli realizované a riadené na základe spomínaného konceptu „umiernených“ (numerus clausus).

¹⁵ NIŽŇANSKÝ, Eduard – KAMENEC, Ivan (eds.). Holokaust na Slovensku 2. Prezident, vláda, Snem SR a Štátna rada o židovskej otázke (1939 – 1945). Dokumenty. Bratislava: NMS, ŽNOB, 2003, s. 6.

¹⁶ Bližšie pozri NIŽŇANSKÝ, Eduard. Politika antisemitizmu a holokaust na Slovensku 1938 – 1945. Banská Bystrica: Múzeum SNP, 2016, s. 31-33.

¹⁷ Na čele komisie bol K. Sidor, členmi boli M. Pružinský, P. Teplanský, F. Ďurčanský, J. Viršík. Komisia mala pripraviť antisemitskú legislatívu. Bližšie pozri NIŽŇANSKÝ, Eduard. Židovská komunita na Slovensku medzi československou parlamentnou demokraciou a slovenským štátom v stredo-európskom kontexte. Prešov: Universum, 1999; NIŽŇANSKÝ, Eduard (ed.) Holokaust na Slovensku. Obdobie autonómie 6. 10. 1938 – 14. 3. 1939. Dokumenty. Bratislava: NMS, ŽNOB, 2001.

¹⁸ Bližšie pozri vládne nariadenie č. 74/1939 Sl. z.

¹⁹ Bližšie pozri vládne nariadenie č. 145/1939 Sl. z.

²⁰ Bližšie pozri vládne nariadenie č. 184/1939 Sl. z.

3. *Tretia etapa (september 1940 – október 1942)*

Riešenie „židovskej otázky“ sa dostalo do rúk radikálov. Na Slovensko prišiel nemecký poradca D. Wisliceny. Slovenský snem prostredníctvom ústavného zákona č. 210/1940 Sl. z. (ktorý podpísal aj prezident J. Tiso) splnomocnil vládu jeden rok riešiť „židovskú otázku“. Vláda následne vytvorila špeciálnu inštitúciu – Ústredný hospodársky úrad, ktorý poverila „riešením“ židovskej otázky, najmä riadením arizácií a likvidácií židovských obchodov a podnikov.²¹ Bola vytvorená Ústredňa Židov, ktorej členom sa musel stať každý Žid.²² Prostredníctvom vládneho nariadenia č. 303/1941 Sl. z. (tzv. II. arizačný zákon) bol realizovaný proces arizácie a likvidácie židovských firiem. V septembri 1941 bolo prijaté vládne nariadenie č. 198/1941 Sl. z. (tzv. Židovský kódex), ktoré malo 270 článkov a vychádzalo z rasových princípov. Od jesene 1941 sa židovská otázka stala sociálnou otázkou, pretože pauperizovaní Židia sa stali záťažou pre vojnovú Slovenskú republiku. Bol vytvorený systém židovských pracovných táborov²³ a na ministerstve vnútra začalo pracovať XIV. (tzv. židovské) oddelenie. Slovenský štát v roku 1942 prijal ponuku nemeckej strany a vlastnými silami deportoval v 57 transportoch²⁴ (od 25. marca do 20. októbra 1942) viac ako 57 000 Židov do nacistických koncentračných táborov na území okupovaného Poľska.

4. *Štvrtá etapa (október 1942 – august 1944). Tzv. pokojné obdobie*

Po deportáciách ostalo na Slovensku približne 20 000 Židov, z ktorých prevažná časť bola chránená rozličnými typmi výnimiek. Z nich približne 4 500 pracovalo v židovských pracovných táboroch (Nováky, Sereď, Vyhne) a v VI. prápore. Ostatní pracovali najmä ako sociálne potrební – hospodárski – Židia v arizovaných podnikoch, resp. v povolaniach, v ktorých boli nenahraditeľní (napr. lekári, veterinári, inžinieri a pod.).

5. *Piata etapa (august 1944 – do konca vojny)*

Všetky výnimky pre Židov stratili platnosť. V tejto etape boli obnovené deportácie najmä z tábora Sereď (približne 11 500 Židov), ktoré realizovalo nacistické Nemecko (A. Brunner).²⁵ Na samotnom Slovensku bolo zavraždených približne 1 500 osôb židovského pôvodu najmä prostredníctvom Einsatzgruppe H (vedená J. Witiskom), ktorej pomáhali pohotovostné oddiely a poľné roty Hlinkovej gardy. Prevažne s pomocou slovenskej majority sa v zime 1944/1945 zachránilo približne 10 000 Židov.²⁶

²¹ Bližšie pozri nariadenie č. 222/1940 Sl. z.

²² Bližšie pozri nariadenie č. 234/1940 Sl. z.

²³ Bližšie pozri BAKA, Igor. Židovský tábor v Novákoch 1941 – 1944. Bratislava: DSH, 2001; HLA-VINKA – NIŽŇANSKÝ, ref. 10; NIŽŇANSKÝ, Eduard – BAKA, Igor – KAMENEC, Ivan (eds.). Holokaust na Slovensku 5. Židovské pracovné tábory a strediská na Slovensku 1938 – 1944. Dokumenty. Bratislava: DSH, 2004.

²⁴ NIŽŇANSKÝ, ref. 9, s. 220-222; NIŽŇANSKÝ, Eduard (ed.). Holokaust na Slovensku 6. Deportácie v roku 1942. Dokumenty. Bratislava: NMŠ, 2005.

²⁵ HLA-VINKA, Ján – NIŽŇANSKÝ, Eduard – RAGAČ, Radoslav. Koncentračný tábor v Sereďi vo svetle novoobjavených dokumentov (september 1944 – marec 1945). In HRADSKÁ, Katarína et al. Druhá vlna deportácií Židov zo Slovenska. Banská Bystrica: Múzeum SNP, 2010, s. 50-80.

²⁶ MIČEV, Stanislav. Osudy ušľachtilých duší. In Park ušľachtilých duší 2. Bratislava: IOK, 2009, s. 92-123.

Švédske intervencie na Slovensku Slovensko-švédske diplomatické vzťahy

Švédske kráľovstvo formálne uznalo Slovenskú republiku už 26. júla 1939 ako prvá zo severoeurópskych krajín.²⁷ Emil Stodola Jr. sa stal oficiálnym predstaviteľom Švédska na Slovensku 10. augusta 1941.²⁸ Počas vojny sa rozvíjala najmä hospodárska spolupráca obidvoch krajín.²⁹ Slovensko vo Švédsku bolo reprezentované generálnym konzulom Bohumilom Pisskom,³⁰ ktorý sa do úradu dostal v októbri 1943, pričom sa staral o „zabezpečenie vytvoorenia blízkych vzťahov so Švédskym kráľovstvom a budovanie základne pre ich rozvoj, najmä pri výmene zbožia“.³¹

Dňa 10. 11. 1943 Pisko podal správu ministerstvu zahraničných vecí: „Navštívil som ministra zahraničných vecí Christiana Günthera, ktorý ma veľmi milo privítal s veľkým porozumením...; nepochybne je nevýhodou, že tento úrad bol – podľa miestnych názorov – založený päť minút pred dvanástou.“³² Podľa Piskovej správy švédski novinári nezabudli položiť zosmiešňujúcu otázku, ako dlho sa slovenský konzulát vo Švédsku plánoval „zdržať“. Generálny konzul Pisko pravidelne podával aktuálne správy o Slovensku zo švédskej tlače, ako aj o postojoch švédskej verejnosti k Slovensku. V dôvernom telegrame z 10. novembra 1943 ministerstvu zahraničných vecí Pisko písal o príčinách negatívneho zamerania švédskej tlače voči politike Slovenska: „... ťažkosti vyplývajú v prvom rade a najviac z riešenia židovskej otázky na Slovensku – deportácie, konfiškácie majetku atď.“³³ Piskove diplomatické vzťahy so švédskymi elitami sa stali ťažiskovými pre neskoršie švédske intervencie na Slovensku.

Intervencie v prípade sovietskych občanov židovského pôvodu v roku 1942

Prvý pokus Švédska o intervenciu v prospech Židov žijúcich na Slovensku sa odohral vo veľmi nepriaznivých podmienkach. V máji 1942, keď Švédsko kontaktovalo slovenskú stranu, už tretí mesiac deportovali Židov zo Slovenska. Medzinárodná pozícia Švédska a angažovanosť Slovenska vo vojne proti Sovietskemu zväzu spojili tieto dve krajiny 27. júla 1941, keď švédska kráľovská vláda vyhovelá žiadosti sovietskej vlády a Slovensku v nóte oznámila, že na základe vojnového stavu medzi Slovenskom a ZSSR preberá zodpovednosť za občanov

²⁷ Slovák, 2. 9. 1939, s. 1.

²⁸ PETRUF, Pavol. Zahraničná politika Slovenskej republiky 1939 – 1945. Bratislava: Historický ústav SAV, 2011, s. 262-266; PETRUF, Pavol. Vzťahy Slovenskej republiky s neutrálnymi štátmi. In FIAMOVÁ, Martina – HLAVINKA, Ján – SCHVARC, Michal et al. Slovenský štát 1939 – 1945: predstavy a realita. Bratislava: Historický ústav SAV, 2014, s. 107-121.

²⁹ Bližšie pozri BArch, fond Südosteuropa Gesellschaft (R 63/92), s. 7-8.

³⁰ Bohumil Pisko (10. augusta 1908 – 5. septembra 1979) študoval germanistiku, latinčinu a gréčtinu na Komenského univerzite v Bratislave. Ako výborný študent sa dostal na štúdium v Kodani a neskôr v Uppsale. Od roku 1933 pôsobil na Ministerstve zahraničných vecí ČSR v Prahe, a to na spravodajskom oddelení. Po vzniku novej Slovenskej republiky začal pracovať v ministerstve zahraničných vecí v Bratislave. Neskôr zastával funkciu konzula vo Varšave a Berlíne. Od roku 1940 bol konzulom v Sofii, kde zostal až do 10. septembra 1943. Na jeseň roku 1943 sa stal generálnym konzulom v Štokholme, kde zostal až do 20. 4. 1945.

³¹ Slovák, 7. 10. 1943, s. 8.

³² SNA, fond Ministerstvo zahraničných vecí (ďalej MZV), kartón 207, 4017/43.

³³ SNA, fond MZV, kartón 207, 4017/43.

a majetky ZSSR na Slovensku. Rovnakou nótou sa Švédsko zaviazalo ochraňovať občanov a majetky Slovenska v ZSSR.³⁴ Na základe tejto nóty Švédsko začalo intervencie v prípade Židov pochádzajúcich zo ZSSR žijúcich na Slovensku. Intervencia mala zabrániť deportovaniu týchto Židov, pričom mediátorom bol Švédsky kráľovský konzulát v Bratislave. Dňa 19. mája 1942 švédsky konzulát kontaktoval ministerstvo zahraničných vecí v mene dvoch sovietskych občanov (Isaja a Berty Kotscherschinski), ktorí žili v Bardejove a mali byť deportovaní zo Slovenska do nacistického tábora na poľskom území. Švédsky konzulát protestoval proti rozhodnutiu deportovať s argumentom, že „*toto pokračovanie je nielen v rozpore s medzinárodným právom, ale aj s tunajšími predpismi, lebo v ZSSR podľa mojich vedomostí náboženské vyznania boli odstránené, takže sa nejedná o Židov*“.³⁵

Slovenské ministerstvo zahraničných vecí kontaktovalo ministerstvo vnútra a začalo aktívnu komunikáciu medzi úradmi, aby pomohlo nájsť a ochrániť pred deportáciou spomenutých Židov. Nateraz posledný nájdený dokument k tomuto prípadu je datovaný 16. februára 1943 a jasne hovorí: „*Manželia Kotscherschinskovi neboli vystahovaní..., odišli za hranice sami dňa 17. mája 1942 z Bardejova do obce Kónská Vola v Generálnom guvernáte.*“³⁶ V Centrálnej databáze mien obetí holokaustu v Yad Vashem sa nachádzajú mená oboch Kotscherchinskovcov, tu písané Kocerzinki: „*Isai Kocerzinki z Kyjeva, Ukrajina – zavraždený počas holokaustu, jeho manželka Berta z Dvinska, Lotyšsko – transportovaná do Naleczow, Pulawy v Lubline, Poľsko, a zavraždená 18. mája 1942.*“³⁷

Švédske snahy o ochranu sovietskych občanov židovského pôvodu sa neskončili pri jednom prípade, ale mali efekt na ďalší manželský pár. Dňa 10. júna 1942 začala ďalšia švédska intervencia v prípade dvoch sovietskych občanov – Rubina and Rachel Gutnikovcov, žijúcich v Bratislave, ktorí boli 5. júna 1942 transportovaní do koncentračného strediska v Žiline.³⁸ Švédsko protestovalo proti transportu a požadovalo nápravu. Následne žiadali úrady v Žiline o zastavenie ďalšieho transportu, kým sa nerozhodne o riešení. Švédsko navyše požadovalo, aby sa Gutnikovci vrátili späť do Bratislavy a tu počkali, kým sa celý prípad nevyrieši.³⁹ Ministerstvo zahraničných vecí v Bratislave kontaktovalo zodpovedné úrady na Slovensku, medzi ktorými bolo aj ministerstvo vnútra, ktoré odpovedalo slovami predsedu vlády V. Tuku – vyhlasujúc, že sovietski občania „*židovskej rasy nebudú transportovaní, tak ako sa to deje so slovenskými občanmi. Ale ako nebezpeční cudzinci – občania zeme, s ktorou je Slovensko vo vojne, budú zadržaní*“.⁴⁰

Slovenské ministerstvá sa snažili vyhovieť švédskej žiadosti, ako ukazujú dostupné dokumenty, z ktorých je možné čítať opakovanú snahu slovenských úradov o vyhovieť švédskym požiadavkám. Pátranie miestnych úradov

³⁴ SNA, fond MZV, kartón 181, 32790/41.

³⁵ SNA, fond MZV, kartón 142, 287/43.

³⁶ SNA, fond MZV, kartón 142, 1366/1680/42.

³⁷ Pozri „Central Database of Shoah Victims' Names“ – Yad Vashem.

³⁸ Počas deportácií v roku 1942 boli vytvorené koncentračné strediská (prechodné tábory) v Bratislave-Patrónke, Novákoch, Poprade, Sereďi a Žiline. Tieto slúžili na koncentrovanie židovského obyvateľstva pred deportáciami.

³⁹ SNA, fond MZV, kartón 142, 1366/1680/42.

⁴⁰ SNA, fond MZV, kartón 142, 1366/1680/42.

po manželoch Gutnikovcoch sa skončilo 16. februára 1943, keď ministerstvo vnútra podalo poslednú informáciu: „... títo Guttnikovci majú zaznačenú príslušnosť za spornú. Je teda pravdepodobné, že sa za sovietskych štátnych občanov nehlásili, a preto boli vyvezení.“⁴¹ Podľa Centrálnej databázy mien obetí holokaustu⁴² Rachel Gutnik (písané Gutnig) bola transportovaná 7. júna 1942 z Bratislavy do Sobiboru, kde bola zavraždená. Dokumenty o osude jej manžela Rubina nie sú nateraz známe, no je pravdepodobné, že jeho osud bol rovnaký ako osud jeho manželky.

Dôvod, prečo boli práve konkrétne uvedené dva manželské páry pochádzajúce zo ZSSR predmetom záujmu Švédska, nie je jasný. Pravdepodobne jestvujú dokumenty o komunikácii medzi inštitúciami či osobami zo ZSSR a Švédska, ktoré by pomohli objasniť dôvody, pre ktoré sa tieto páry stali pre Švédsko natoľko dôležité, že uskutočnilo intervenciu. V tomto štádiu výskumu nám nie sú známe ďalšie dokumenty, pravdepodobne uložené v archívoch vo Švédsku či Ruskej federácii, ktoré by pomohli objasniť tieto prípady. Prekvapujúcou zostáva komunikácia medzi slovenskými ministerstvami, ktorá dokazuje urgentnosť a dôležitosť švédskej žiadosti, ako aj ochotu slovenských úradov vyhovieť. Výsledkom švédskej povinnosti chrániť sovietskych občanov a ich majetky na Slovensku bola povinnosť slovenských úradov uspokojiť požiadavky Švédska, čím sa taktiež snažili nenarušiť diplomatické vzťahy so Švédskom.

Intervencie v individuálnych prípadoch slovenských Židov v rokoch 1942 – 1944

Švédsko sa však nezastavilo pri intervenciách spojených so sovietskymi občanmi. Takmer v rovnakom čase, keď prebiehala komunikácia, v ktorej sa snažilo o zastavenie deportovania sovietskych občanov zo Slovenska, sa objavil prvý prípad švédskej intervencie v prípade židovských osôb na Slovensku. Švédsky kráľovský konzulát 19. mája 1942 požiadal o povolenie imigrácie do Švédska v prípade židovských osôb, ktoré však na základe nariadenia č. 198/1941 Sl. z. (tzv. Židovského kódexu) nemali cestovné dokumenty.⁴³ Išlo konkrétne o tri osoby: Samuela a Hermínu Engelovcov, žijúcich v Banskej Bystrici, a Heimanna, obyvateľa Nitry.⁴⁴ Švédska strana žiadala nielen o vystavenie cestovných dokumentov, ale aj o dočasnú ochranu pred deportovaním do chvíle, kým im bude umožnená emigrácia zo Slovenska do Švédska.

Švédska nóta taktiež naznačuje, že rodiny Samuela a Hermíny Engelovcov a Heimanna, žijúce vo Švédsku, požiadali švédske authority o pomoc. Dosiaľ však nemôžeme povedať, aké boli tieto rodiny či akým spôsobom komunikovali so švédskymi úradmi. Dokumenty, ktoré by pomohli tieto chýbajúce informácie doplniť, by mali byť vo Švédsku. V slovenských archívoch sme nenašli dokumenty, ktoré by boli napísané fyzickými osobami, resp. rodinnými príslušníkmi zo Švédska. Nateraz sme nedokázali zdokumentovať, že by spomenuté osoby patrili k židovským elitám na Slovensku alebo že by mali bližšie k slovenským

⁴¹ SNA, fond MZV, kartón 142, 1366/1680/42.

⁴² Central Database of Shoah Victims' Names, Yad Vashem.

⁴³ KAMENEC, Ivan. Po stopách tragédie. Bratislava: Archa, 1991, s. 101. Na základe nariadenia č. 215/1940 Sl. z. museli všetci Židia na Slovensku odovzdať svoje pasy.

⁴⁴ SNA, fond Ministerstvo vnútra (ďalej MV), kartón 241, 7336/42.

politickým lídrom. V každom prípade bola švédská požiadavka riešená medzi ministerstvom zahraničných vecí a ministerstvom vnútra, ako aj na okresných úradoch. Z komunikácie medzi ministerstvami sa javí, že prípad bol pre Švédsko dôležitý, keďže švédsky konzul opakovane naliehal na vyriešenie prípadu.⁴⁵

Slovenské ministerstvo zahraničných vecí taktiež tlačilo na ministerstvo vnútra, aby urgentne riešilo tieto prípady. Ministerstvo vnútra následne 17. októbra 1942 oznámilo ministerstvu zahraničných vecí: „*Ministerstvo vnútra vo všeobecnosti nemá námietok proti tomu, aby Židia, slovenskí štátni občania, bývajúci na území Slovenskej republiky, sa mohli legálne vysťahovať /emigrovať/ do cudziny.*“⁴⁶ Ministerstvo zároveň informovalo, že tieto osoby nebudú deportované do 31. októbra 1942, čo bol konečný termín na získanie platných cestovných dokumentov na legálnu imigráciu do Švédska. Zásadným problémom pre ministerstvo vnútra bolo nájsť spomínané osoby, pričom využilo okresné úrady. Okresný úrad v Nitre 9. októbra 1942 oznámil, že „*Žid Heimann... bol z Nitry dňa 18. júna 1942 spolu s manželkou deportovaný. Týmto sa stáva vec ohľadom Heimanna bezpredmetnou*“.⁴⁷ Jestvuje však ďalší dokument s iným dátumom deportácie – 15. apríla 1942, avšak to na osude Heimanna nič nemení. Jeho imigrácia do Švédska sa tým stala bezpredmetnou. Ministerstvo zahraničných vecí urgovalo prípad Engelovcov a Heimanna niekoľkokrát, taktiež viac ráz preložilo konečný termín na podanie žiadosti o cestovné dokumenty. Na základe opakovaných žiadostí švédskeho konzulátu sa konečný termín preložil z 31. októbra 1942 na 30. novembra, napokon až na 28. februára 1943. Heimanna deportovali pravdepodobne pred podaním alebo tesne po podaní švédskej žiadosti. Bol zavraždený 20. septembra 1942.⁴⁸ No preklad konečného termínu na cestovné doklady, a teda aj ochrana pred koncentráciou a ďalším deportovaním sa týkali aj Samuela a Hermíny Engelovcov. Ich osud sa vyvinul odlišne ako tragický koniec života Heimanna. Engelovci žili v roku 1942 stále v Banskej Bystrici a zjavne prežili deportácie v roku 1942.⁴⁹ Podľa sčítania obyvateľstva z roku 1943 Samuel a Hermína Engelovci ešte žili v Banskej Bystrici, Samuel bol pokrstený dosť skoro na to, aby nebol deportovaný.⁵⁰ Podľa registra osôb, ktoré prežili perzekúcie na Slovensku, Engelovci neprežili, avšak ich osud nevieme presne identifikovať.

Zásadným rozdielom v porovnaní so švédskymi intervenciami v prípadoch sovietskych občanov tvorí fakt, že Židia na Slovensku „legálne“ spadali pod pôsobnosť slovenských úradov, ktoré nemuseli švédskym požiadavkám vyhovieť. Dokumenty však dokazujú, že slovenské úrady boli ochotné obísť určité nariadenia týkajúce sa Židov, ktoré im prikazovali ich deportovanie. Pripravenosť a ochota splniť švédske požiadavky dokazujú nielen dôležitosť švédskych žiadostí, ale aj ochotu slovenských orgánov dočasne ochrániť židovské osoby za predpokladu, že títo Židia opustia územie Slovenska. Keďže deportácie Židov

⁴⁵ Tamže.

⁴⁶ Tamže.

⁴⁷ Tamže.

⁴⁸ Kniha mŕtvych Majdanek. Majdanek : The State Museum of Majdanek, 1992.

⁴⁹ Register of all persons saved from antijewish persecution in Slovakia. Published by American Joint Distribution Committee. Bratislava, ul. Molotova 7. ČSR. Zv. I – III, s. 11.

⁵⁰ SNA, fond MV, kartón 182, bez čísla, kartón 396, bez čísla.

zo Slovenska boli v plnom prúde, keď sa švédске žiadosti objavili, bolo takmer nemožné zachrániť konkrétne osoby.

Švédске intervencie sa odohrali medzi májom 1942 a februárom 1943, teda v čase prvej fázy deportácií zo Slovenska. Počas tejto fázy medzi marcom a októbrom 1942 bolo deportovaných zo Slovenska viac ako 57 000 Židov. Medzi októbrom 1942 a septembrom 1944 neodchádzali transporty zo Slovenska. A tak zvyšná židovská komunita na Slovensku žila v relatívnom bezpečí, no v strachu z obnovy deportácií. Po vypuknutí Slovenského národného povstania 29. augusta 1944 Nemecko začalo s okupáciou Slovenska, ako aj s iniciovaním začiatku nových deportácií.⁵¹ Tieto deportácie, ktoré datujeme do obdobia medzi 30. septembrom 1944 a 31. marcom 1945, boli pod administráciou nacistického Nemecka. Približne 11 500 až 13 500 Židov bolo deportovaných⁵² a z nich asi 10 000 bolo zavraždených alebo zahynulo vinou katastrofálnych podmienok v nacistických koncentračných táborech. Židia i Nežidia boli vraždení tiež na území Slovenska prostredníctvom Einsatzgruppe H spolu s pohotovostnými jednotkami Hlinkovej gardy, ale tiež vojenskou skupinou nemeckej politickej strany Freiwillige Schutzstaffeln.⁵³

Nasledujúca švédska intervencia v prípade rabína Samuela Davida Ungara sa odohrala medzi októbrom 1944 a januárom 1945, teda v čase druhej fázy deportácií zo Slovenska. Na rozdiel od predošlých intervencií sa táto švédska snaha o záchranu týkala známeho rabína, ktorý bol príbuzným dvoch významných predstaviteľov slovenského židovstva. Bol bratrancom Gisi Fleischmannovej, vedúcej predstaviteľky Ústredne Židov, ako aj vedúcej odbojovej Pracovnej skupiny, v ktorej bol taktiež rabín Michael Dov Weissmandel – zať rabína Ungara.⁵⁴ Rabín Ungar mal výnimku, ktorá ho pred deportáciami ochraňovala. Ungar bol ortodoxným rabínom a „spoločenskou autoritou“.⁵⁵ Bola to práve ješiva Nitra, vedená Ungarom, ktorá bola až do 5. septembra 1944 jedinou fungujúcou ješivou v strednej a východnej Európe.⁵⁶ Čoskoro po zatvorení ješivy začali deportácie z Nitry a jej okolia do Osvienčimu a iných nacistických koncentračných táborov. Medzi tými, ktorých deportovali, boli aj Ungarovi študenti. Ungar spolu s jeho

⁵¹ Pozri bližšie MIČEV, Stanislav. Slovenské národné povstanie 1944. Banská Bystrica: Múzeum SNP, 2009.

⁵² Pozri bližšie HLAVINKA, Ján. „Dôjsť silou-mocou na Slovensko a informovať...“: Dionýz Lé-nard a jeho útek z koncentračného tábora Majdanek. Bratislava: VEDA, 2009, s. 119-125; HLAVINKA – NIŽŇANSKÝ – RAGAČ, ref. 25, s. 50-80; HRADSKÁ, Katarína (ed.). Holokaust na Slovensku 8. Ústredňa Židov (1940 – 1944). Dokumenty. Bratislava: DSH, 2006, s. 463.

⁵³ MIČEV, ref. 26, s. 92-123.

⁵⁴ Pozri bližšie FATRANOVÁ, Gila. Boj o prežitie. Bratislava: Múzeum židovskej kultúry, 2007; FUCHS, Abraham. The Unheeded Cry. New York: Mesorah Publications, 2007; HRADSKÁ, Katarína. Prípád Wisliceny. Nacistickí poradcovia a židovská otázka na Slovensku. Bratislava: Academic Electronic Press, 1999; NEŠŤÁKOVÁ, Denisa. Gisi Fleischmann – przywódczyni Żydów na Słowacji podczas II wojny światowej. In NAMYSŁO, Aleksandra – GRLĄDZKA-REJAK, Martyna (eds.) Elity i przedstawiciele społeczności żydowskiej podczas II wojny światowej. Warszawa: IPN, 2017, s. 447-464.

⁵⁵ BAUER, Jehuda. Jews for Sale? Nazi-Jewish Negotiations, 1933 – 1945. Yale: Yale University Press, 1994, s. 64.

⁵⁶ POLAKOVIČ, Daniel. A native of Piešťany: Samuel David Ungar (1886 – 1945) and the Nitra Yeshiva. In Piešťany and Trenčín during the Holocaust. Piešťany: Mesto Piešťany, 2012, s. 21.

synmi boli zachránení pred deportáciami vďaka pomoci slovenských obyvateľov, ktorí ich naviedli do úkrytu v horách. Neskôr rabín podnikol spolu s partizánskymi jednotkami cestu do Banskej Bystrice, kde zostal v úkryte v horách. Dôverná nóta od Slovenského konzula Pisska dorazila na ministerstvo zahraničných vecí 25. októbra 1944: „*Prostredníctvom štokholmského rabbi A. J. Jacobsona obrátil sa na mňa British chief rabbi council so žiadosťou, aby sa zakročilo za nitrianskeho rabína v Nitre Samuela Dávida Ungara a zaistila sa mu najširšia právna ochrana pred prenasledovaním, prípadne deportáciou.*“⁵⁷

Pissko taktiež napísal, že Ungar a jeho rodina majú byť pod najvyššou ochranou pred perzekúciami či deportáciou. Mali kontaktovať švédsky konzulát v Bratislave. Nasledujúce informácie v prípade Ungara pôsobia zmätočne. V prvom rade spomínaný A. I. Jacobson prišiel do Štokholmu z Trondheimu, aby unikol nemeckej okupácii Nórska v apríli 1940. Rabín bol duchovným lídrom rekonštruovanej synagogy Heinrich-Barth-Strasse až do svojej smrti v roku 1955.⁵⁸ Bol teda možno rabínom zo Štokholmu, no nikdy nie štokholmským rabínom, ako hovorí Pisskov list. Navyše organizácia „British Chief Rabbi Council“ nikdy neexistovala. Keďže nemáme k dispozícii dokumenty o komunikácii s rabínom Jacobsonom či s tzv. British Chief Rabbi Council, môžeme sa iba domnievať, prečo sa tieto nedostatky v Pisskovom liste nachádzajú. Chýbali Pisskovi správne informácie o rabínovi a o existencii tzv. British Chief Rabbi Council? Alebo sa Pissko snažil prikrásliť, umocniť potrebu kladného vybavenia žiadosti o záchranu Ungara využitím „veľkých“ mien? Klamal Pissko svojim nadriadeným, aby sa tak pokúsil o záchranu Ungara? A ak áno, prečo tak konal? Chýbajúce dokumenty zo Švédska, resp. Veľkej Británie a ďalší výskum, ktorý je nevyhnutný pre porozumenie, by nám mohli pomôcť zodpovedať tieto i ďalšie otázky. Nateraz nám zostávajú iba domnienky.

Predseda vlády Štefan Tiso nariadil 26. októbra 1944 ministrovi národnej obrany Štefanovi Haššíkovi, aby „*bolo urýchlene vyšetrené a Ministerstvom zahraničných vecí oznámené, kde je teraz menovaný nitriansky rabín Samuel Dávid Ungar a jeho rodina.*“⁵⁹ Haššík oznámil, že Ungar s rodinou by mali byť internovaní v tábore v Seredi od septembra 1944. Minister bol zjavne presvedčený, že Ungar aj jeho rodina boli zatknutí a koncentrovaní pred deportáciou. Okrem mnohých iných zmien, ktoré od potlačenia Povstania nastali, tábor v Seredi prešiel pod správu nemeckej Bezpečnostnej polície (Sicherheitsdienst – SD). Minister teda navrhol: „*... preto sa obráťte láskavo priamo na veliteľa SD v Bratislave, ktorý bude môcť dať vysvetlenie, kde sa teraz nachádza výš spomenutý židovský rabín i s rodinou.*“⁶⁰ Následne (17. januára 1945) ministerstvo zahraničných vecí kontaktovalo Deutsche Gesandtschaft v Bratislave so žiadosťou: „*... ak je David Samuel Ungar a jeho rodina v pracovnom tábore Sered' alebo niekde inde, dúfame, že jemu a jeho rodine umožníte imigráciu do Švédska.*“⁶¹ Nevieme, či jestvuje nejaká odpoveď Deutsche

⁵⁷ SNA, fond MZV, kartón 142, 329/1944.

⁵⁸ Pozri bližšie BERLINGER, Salomo. The history of a synagogue. 2016. (Dostupné na internete: <http://www.jeschurun.se/Historia-eng.php>)

⁵⁹ SNA, fond MZV, kartón 142, 355/I-1944.

⁶⁰ SNA, fond MZV, kartón 142, 60145/I-1945.

⁶¹ SNA, fond MZV, kartón 142, 60145/I-1945.

Gesandtschaft, a ak aj áno, v tomto štádiu výskumu ju nevieme predložiť. Počas úradných prietahov a vyšetrovania slovenských autorít i diplomatickej korešpondencie bol rabín Ungar v úkryte v horách a odmietol jesť nie kóšer stravu. Podľa historika Polakoviča „jeho zdravotný stav sa nakoniec rapídne zhoršil, až 21. februára 1945 zomrel na následky podvýživy.“⁶² Švédsku intervenciu v prípade rabína Ungara nebola úspešná pre kombináciu viacerých faktorov. Zásadným rozdielom bol čas intervencie, teda v čase nemeckej okupácie Slovenska, keď slovenské úrady mali len obmedzenú moc nad ďalším riešením „židovskej otázky“. Keď Nemci prebrali moc nad židovskou komunitou na Slovensku, švédsku intervenciu sa stala takmer neuskutočniteľná. Tento prípad ukazuje, že slovenské úrady boli ochotné spolupracovať so Švédskom. Je nutné dodať, že snaha o ochranu pred deportáciou sa môže javiť ako „dobrý skutok“ slovenských exekutívnych orgánov. Chápeme to však len ako ukážku toho, že slovenské orgány boli ochotné spolupracovať so Švédskom v konkrétnom/jednotlivom prípade. Nakoniec slovenské orgány neprotestovali proti deportáciám Židov, resp. orgány brachiálnej moci (napr. PO HG) spolupracovali s nacistickými orgánmi pri koncentrácii Židov, ba dokonca pri ich vraždení.

V tejto atmosfére napätia a hrôzy obnovených deportácií bol 30. októbra 1944 ministerstvu zahraničných vecí v Bratislave prostredníctvom švédskeho konzulátu doručený list Kráľovského ministerstva zahraničných vecí Švédska v Štokholme oznamujúci, že pre menované osoby – Pavel Schwarz⁶³, Edit Schwarz⁶⁴, Heinrich Roth⁶⁵ a Karolina Roth⁶⁶, bytom Židovská 9 – „Kráľovské švédske vyslanectvo v Berlíne má pre nich pripravené víza a aby o tom boli upovedomené aj príslušné úrady Slovenskej republiky, aby menovaní mohli vycestovať do Švédska.“⁶⁷ Menovaní však podľa vedomosti švédskeho konzulátu na adrese neboli nájdení a údajne mali byť uvedené osoby odtransportované na neznáme miesto. Ministerstvo národnej obrany oznámilo: „Zo dňa 5. februára 1945 všetci v nóte Švédskeho honorárneho konzulátu... sú policajne prihlásení v Bratislave, Opavská 6.“⁶⁸ Zároveň uviedlo, že o pohyboch Židov od 1. septembra 1944 ministerstvo národnej obrany nemalo záznamy.

Zmena politickej a vojenskej situácie nacistického Nemecka v roku 1944 zapríčinila zásadné zmeny v spoločnosti a politike režimov nemeckých spojencov i satelitov. Dôležitý zostáva švédsky tlak na slovenské orgány, ktoré samy začali s aktívnejším pátraním po Ungarovi i ostatných osobách. Aktívna rola Švédska v snahách zachrániť tieto konkrétne osoby následne ovplyvnila svojím

⁶² POLAKOVIČ, ref. 56, s. 24.

⁶³ SNA, fond MV, kartón 182, Zoznam B – Bratislava z roku 1942, kartón 397, cenzus 1943, nar. 5. júla 1917 Vizklet, bytom Bratislava, Opavská 8. Jeho povojnový osud je neznámy.

⁶⁴ SNA, fond MV, kartón 183, Zoznam C – Bratislava z roku 1942, nar. 23. marca 1919 v Poprade, bytom Bratislava, Opavská 8. Jej povojnový osud je neznámy.

⁶⁵ SNA, fond MV, kartón 182, Zoznam B – Bratislava z roku 1942, kartón 397, cenzus 1943, nar. 29. novembra 1883 v Lipianoch, bytom Bratislava, Opavská 8. Jeho povojnový osud je neznámy.

⁶⁶ SNA, fond MV, kartón 182, Zoznam A – Bratislava z roku 1942. Karolína Rothová, nar. 30. januára 1890 v Mezöcsát, bytom Bratislava, Opavská 8. Jej povojnový osud je neznámy.

⁶⁷ SNA, fond MZV, 252, 15409/45.

⁶⁸ SNA, fond MZV, 252, 15409/45.

neustálym tlakom aj aktivity slovenských ministerstiev. Nanešťastie vo väčšine prípadov švédske pokusy o pomoc zlyhali, čo však neznižuje váhu švédskych snáh. Zaujímavé je, že slovenským autoritám, ktoré ponúkli vlastných židovských občanov na deportácie, neprekážala aktívna rola pri snahe o pomoc židovským osobám v prípade, ak by tieto osoby opustili územie krajiny.

Intervencia v prípade celej židovskej komunity na Slovensku v rokoch 1944 – 1945

Snaha o najmarkantnejšiu zo švédskych intervencií sa udiala v čase druhej fázy deportácií zo Slovenska. Iniciatíva Švédska smerujúca k pomoci zvyšku židovskej komunity⁶⁹ na Slovensku vzišla zo strany švédskeho arcibiskupa z Uppsaly. Dňa 11. novembra 1944 arcibiskup Erling Eidem napísal prezidentovi Jozefovi Tisovi prostredníctvom slovenského konzula Bohumila Pisska. Oficiálnemu listu Eidema Tisovi predchádzala korešpondencia medzi Eidemom a Pisskom. Arcibiskup Eidem v mene *Kristnasamfundets och organisationers insamling*⁷⁰ napísal Pisskovi s imperatívom *Hjälp Krigets Offer! (Pomoc obetiam vojny!)* 27. novembra 1944. Poďakoval sa mu a zároveň Pisska v mene organizácie žiadal: „... *radostne sme si všimli všetky snahy, ktoré ste podnikli pri pomoci zvyšnej židovskej komunite na Slovensku, a dúfame, že Vy, Pane, urobíte všetko, čo je vo Vašich silách v tejto veci.*“⁷¹

Tento Eidemov list Pisskovi obsahoval prílohu v podobe listu adresovaného Tisovi, ktorým sa 18. novembra 1944 začala hlavná intervencia. Pissko vtedy odovzdal Tisovi Eidemov list so sprievodným listom vysvetľujúcim Eidemovu pozíciu. Pissko najprv poskytol svoju analýzu „*nepriateľského a neobjektívneho*“ postoja väčšiny švédskej tlače voči Slovensku, čo však opísal ako výsledok oficiálnych akcií Slovenska v „*židovskej otázke*“. Taktiež spomenul intervencie švédskeho kráľa Gustáva V. v prípade maďarských Židov a ďalšie podobné akcie vládných, náboženských a spoločenských organizácií. Zdôraznil, že tieto akcie majú všeobecnú podporu všetkých politických strán vo Švédsku s výnimkou pronecky orientovanej strany, ktorá však – ako Pissko napísal – získala vo voľbách iba 3 500 hlasov. Vysvetľovaním pozície Švédska v otázke riešenia „*židovského problému*“ sa Pissko snažil o vytvorenie vhodného momentu na predstavenie arcibiskupa Eidema, ktorého uviedol v správe o rozhovore s Eidemom. Pissko opísal arcibiskupa ako hlavu štátnej protestantskej cirkvi vo Švédsku, osobu rešpektovanú v protestantských krajinách, a to najmä v zámorí, a ako nasledovníka slávneho teológa Dr. Nathana Söderbloma, ktorý získal Nobelovu cenu za mier za svoju prácu venovanú mierovým snahám a filantropii. Eidem bol opísaný ako osoba majúca obrovskú priazeň a rešpekt kráľovskej rodiny, ako aj nenáboženských vládných sociálnodemokratických elít. Podľa Pisskových slov sa ho Eidem pýtal na právny status Židov na Slovensku a vyslovil želanie obrátiť sa na prezidenta republiky osobným listom. Pissko ďalej opísal Eidemove blízke styky

⁶⁹ V roku 1944 židovská komunita pozostávala z nie viac ako 20 000 Židov, pričom približne 2 000 sa ukrývalo na území Slovenska. Mnohí z tých, ktorí utiekli zo Slovenska do Maďarska, aby sa vyhli deportáciám v roku 1942, boli potom v roku 1944 deportovaní z územia Maďarska do koncentračných táborov alebo utekali späť na Slovensko.

⁷⁰ Únia kresťanských komunít a organizácií.

⁷¹ SNA, fond MZV, kartón 967, bez čísla.

so zámorím ako veľmi prospešné pre slovenské záujmy. Následne Pisko predstavil Eidemov návrh na záchranu zvyšnej židovskej komunity na Slovensku, pričom zdôraznil, že všetky praktické a technické záležitosti by boli vykonané s finančnou podporou amerických organizácií, ktorých mená nekonkretizoval. Tieto inštitúcie by mali prevziať finančné zabezpečenie operácie v spolupráci s neutrálnym partnerom, ako napríklad Červeným krížom. Navyše Pisko vyhlásil, že jeho americký kolega pokladá túto záležitosť za vysoko dôležitú a je ochotný poskytnúť akúkoľvek finančnú obeť, ktorá je nevyhnutná. Ďalej uviedol, že by „každý kladný výsledok, aj nepatrný, s uznaním prijali.“⁷² Tento Piskov list bol pripojený k spomínanému Eidemovmu listu z 11. novembra 1944. Prezident Tiso dostal Piskov i Eidemov list 3. januára 1945. Arcibiskup z Uppsaly intervenoval „za úbohých židovských bratov“ a požiadal slovenského prezidenta o povolenie na relokáciu Židov na neutrálné územie: „Obraciam sa na Vás s úctivou dôverou, pán ríšsky prezident, v jednej obťažnej a bolestivej záležitosti. Naši úbohí židovskí bratia si tu v Európe za posledné desaťročie strašne veľa vytrpeli. V niektorých krajinách nášho kontinentu boli takmer vyhubení. Keďže sa na Slovensku ešte nachádza značný počet židov, zdržujúcich sa v rezerváciách, rád by som sa na Vás obrátil s vrúcnou prosbou, aby ste sa týchto ohrozených ľudí láskavo ujali. Nedovolím si, pán ríšsky prezident, navrhnúť Vám opatrenia, ktoré treba prijať. Avšak s ohľadom na súčasnú politickú situáciu Vašej rodnej krajiny Vám musím ponechať na uváženie, či by nebolo vhodné prepraviť židov vo Vašej krajine na iné územie, aby im bola umožnená záchrana.“⁷³

Ako ukážku podriadenosti vojnovnej Slovenskej republiky nacistickému Nemecku môžeme uviesť následné konanie nového predsedu vlády Štefana Tisa, ktorý Eidemov list ukázal nemeckému veľvyslancovi na Slovensku H. Ludinovi. Ten o liste informoval Berlín. Zjavne bol tento list natoľko dôležitý, aby bol 6. januára 1945 ďalej poslaný priamo do RSHA, menovite Adolfovi Eichmannovi. Nacistické ministerstvo zahraničných vecí⁷⁴ reprezentované Eberhardom von Thaddenom oznámilo v liste Eichmannovi, že predseda vlády Tiso ukázal list s poznámkou „čo si tí ľudia myslia.“⁷⁵ Arogantná poznámka Tisa iba potvrdzuje rozsiahlu mieru kolaborácie režimu slovenskej vlády s nacistickým Nemeckom. Tiso zjavne nemusel list ukazovať nemeckej strane, rozhodol sa tak sám. Medzitým prezident Tiso odpovedal Eidemovi. List bol odoslaný cez slovenského konzula v Štokholme 8. januára 1945, no mal dátum 4. januára. Je však možné, že postoj nacistického Nemecka k Eidemovmu listu bol vo vládnych či prezidentských kuloároch prerokovaný. Prezidentovi možno bolo oznámené, aká je požadovaná odpoveď Eidemovi. V každom prípade jediným dokumentom je Tisova priama odpoveď Eidemovi, ktorou sa snaží ukázať svoju bezmocnosť v situácii: „... škoda, že prejavovaný záujem nebol učinенý pred 28. augustom 1944.“⁷⁶ Do toho dňa boli totiž v zmysle slovenských zákonov židia buď v dobre organizovaných pracovných táboroch⁷⁷

⁷² SNA, fond MZV, kartón 967, bez čísla.

⁷³ SNA, fond KPR 405, kartón 8, 43/1945.

⁷⁴ Auswärtiges Amt.

⁷⁵ Yad Vashem, fond Auswärtiges Amt, Inl II, mikrofilm JM 2218.

⁷⁶ Tiso sa odvoláva na začiatok Slovenského národného povstania.

⁷⁷ Na Slovensku boli židovské pracovné tábory v Novákoch, Seredi a Vyhniach. Bližšie pozri NIŽŇANSKÝ et al, ref. 23; BAKA, ref. 23; HLAVINKA – NIŽŇANSKÝ, ref. 10; NIŽŇANSKÝ, Edu-

umiestnení, alebo na základe udelenej výnimky na dosavadnom pôsobišti ponechaní;... sa obom kategóriám dobre viedlo.“⁷⁸ Tisove slová sú jednoznačne nepravdivé a musíme ich považovať za zľahčovanie situácie Židov na Slovensku. Tento jeho list sa veľmi podobá tomu, čo napísal Tiso pápežovi Piovi XII. 8. novembra 1944.⁷⁹ Vôbec nič nepovedal o deportáciách v roku 1942, nevyjadril sa ani k práve prebiehajúcim deportáciám, hoci proti nim intervenoval aj zástupca Vatikánu.⁸⁰ Je síce pravda, že po deportáciách roku 1942 niektorí Židia mohli byť ponechaní v ich predošlých zamestnaniach na základe udelených výnimiek. Avšak tieto výnimky ochraňovali nie viac ako 1 000 osôb s rodinami, čo nebolo viac ako 5 000 osôb. Väčšina ostatných Židov bola umiestnená v pracovných táboroch v Novákoch, Seredi a Vyhniach.⁸¹ Podľa Tisa sa 28. augusta 1944 začal partizánsky odboj, na ktorom sa zúčastnili ľudia mnohých národností. Slovenskí Židia taktiež participovali na revolte a podľa Tisa „opustili dosavadné tábory, zanechali svoje pôsobišta, išli do hôr a so zbraňou v ruke a ešte väčšími veľkými finančnými prostriedkami podporovali odboj proti štátu“⁸². V Tisovom liste arcibiskupovi Eidemovi nachádzame množstvo nepravdivých informácií. Židia na Slovensku v procese likvidácie, arizácie i zákazu výkonu povolania nemohli mať väčšie finančné zdroje, najmä tí v táboroch. Jedinou pravdivou informáciou zostáva, že „na požiadanie slovenskej vlády nemecká branná moc zakročila, vyčistovacie svoje akcie samozrejme rozšírila na všetky partizánske oddiely. Tak sa stalo, že na partizánskom odboji takto sa zúčastnivosť židov, práve tak ako Slovákov alebo príslušníkov iných národností, zaistila v koncentračných táboroch výlučne pod jej právomocou stojacich.“⁸³ A tak boli akékoľvek ďalšie snahy nemožné. Pissko čítal taktiež Tisov list Eidemovi a v liste z 19. februára 1945, ktorý bol označený ako dôverný, vyjadril svoje sklamanie: „Vy ste, s Vašou žiadosťou, zjednodušili pre mňa zasiahnutie do situácie hrozne perzekvovaných Židov. (...) Cítim sa veľmi sklamaný nad reakciou môjho prezidenta. (...) Vidieť, že moja krajina bola pohltená nacistami a že prezident nemôže dať ani len prísľub, že sa pokúsi konať na základe Vašej žiadosti, je hroznou tragédiou.“⁸⁴ List bol odoslaný Pisskom ako súkromnou osobou a nie Pisskom ako generálnym konzulom Slovenskej republiky. Eidem odpovedal v priebehu dvoch dní v liste prejavujúcom sympatie a smútok nad Tisovou odpoveďou.⁸⁵ Súdiac z Pisskových slov („Vy ste, s Vašou žiadosťou, zjednodušili pre mňa zasiahnutie do situácie...“), zdá sa, že to bol vlastne Pissko, kto bol iniciátorom Eidemovej intervencie v prospech Židov na Slovensku. Napriek tomu, že Pisskova snaha sa objavila až v roku 1944, teda v čase, keď bola porážka nacistického Nemecka jasná, sám konzul nemohol zasiahnúť oveľa skôr, keďže do úradu nastupoval v októbri 1943, teda už po ne-

ard. Die Aktion Nisko, das Lager Sosnowiec (Oberschlesien) und die Anfänge des Judenlagers in Vyhne (Slowakei). In Jahrbuch für Antisemitismusforschung, 2002, roč. 11, s. 325-335.

⁷⁸ SNA, fond KPR 405, kartón 8, 43/1945.

⁷⁹ PREČAN et al, ref. 8, s. 207-208.

⁸⁰ Tamže, s. 191-203.

⁸¹ Pozri bližšie NIŽŇANSKÝ et al., ref. 23.

⁸² SNA, fond KPR 405, kartón 8, 43/1945.

⁸³ SNA, fond KPR 405, kartón 8, 43/1945.

⁸⁴ SNA, fond MZV, kartón 967, bez čísla.

⁸⁵ SNA, fond MZV, kartón 967, bez čísla.

meckej porážke v Stalingrade. Na rozdiel od mnohých vojnových zločincov Pisko nebol žiadnym spôsobom vinný za deportácie Židov zo Slovenska, a teda nepotreboval alibi. Je pravdepodobné, že konal na základe osobnej motivácie, no využíval svoje postavenie na dosiahnutie prístupu k najvyšším politickým kruhom. Na základe korešpondencie medzi Piskom a Eidemom sa javí, že to bol Pisko, ktorý požiadal Eidema o pomoc pri intervencii u Tisa. Motivácia Eidema mohla byť ovplyvnená jeho predošlou prácou humanitného i náboženského charakteru. V porovnaní s politicky citlivejšou požiadavkou Eidema o povolenie hromadnej emigrácie židovskej komunity zo Slovenska s pomocou inštitúcií Spojených štátov boli predošlé intervencie Švédskeho kráľovského konzulátu na Slovensku v otázke individuálnych prípadov jednoduchšie. Zainteresovanie amerických inštitúcií iba zdôrazňuje dôležitosť švédskej intervencie. Avšak zapojenie inštitúcií Spojených štátov a odpoveď na otázku, aké inštitúcie to konkrétne boli, v tomto štádiu výskumu nepoznáme. Štúdium týchto otázok preto musí byť predmetom ďalšieho výskumu.

Príbeh švédskych snáh o pomoc vybranej skupine Židov, ako aj celej židovskej komunite na Slovensku v záujme jej záchrany pred tragédiou holokaustu touto štúdiou iba otvárame, ale dopovedať ho bude musieť výskum na Slovensku i mimo neho, potenciálne i transnacionálna kooperácia medzi bádateľmi. V každom prípade štúdia prináša doplnenie zásadnej časti kontextu dejín holokaustu na Slovensku.

Povojnové ticho

Výskumníci zaoberajúci sa holokaustom nemali veľké vedomosti o opísaných udalostiach. V podstate môžeme konštatovať absenciu vedomostí o tom, že židovská komunita na Slovensku bola predmetom takýchto rozsiahlych diplomatických rozhovorov a rokovaní medzi Slovenskom a Švédskom. Napriek existencii množstva dokumentov sústreďených v archívoch na Slovensku i práci novej generácie výskumníkov holokaustu do dnešných dní nejestvoval detailný výskum angažovania sa Švédska v otázke pomoci Židom zo Slovenska. Zostávajú teda nezodpovedané mnohé otázky. Keďže sme sa venovali dokumentom výlučne prístupným na Slovensku, resp. v Nemecku, štúdia nemôže poskytnúť hypotézy týkajúce sa nedostatku výskumu vo Švédsku, Spojených štátoch, Izraeli či Ruskej federácii. Ponúkané hypotézy môžu poskytnúť iba domnienky o dôvodoch takmer nejestvujúceho výskumu švédskych snáh o pomoc slovenským Židom:

1. Výskum súvisiaci s otázkami holokaustu na Slovensku bol počas rokov 1948 – 1989 veľmi obmedzený – okrem výskumu I. Kamenca⁸⁶ a L. Lipschera.⁸⁷ Po sprístupnení archívov v Československu (neskôr v Českej republike a Slovenskej republike) po roku 1989 sa bádatelia začali venovať prednostne výskumu základných a zásadných otázok, často však obmedzených na zber dát, a tak bol výskum švédskych intervencií podriadený „veľkým“ témam.

⁸⁶ KAMENEC, ref. 43.

⁸⁷ LIPSCHER, Ladislav. Židia v slovenskom štáte 1939 – 1945. Bratislava: Print-servis, 1992.

2. Jeden z najpodstatnejších aktérov slovensko-švédskych rokovaní, slovenský konzul v Štokholme Bohumil Pissko, bol umlčaný alebo sa rozhodol mlčať. Do Československa sa nevrátil. Pravdepodobne sa ako vysoký diplomat vojenskej Slovenskej republiky obával perzekúcie zo strany elít nového režimu.
3. Je viac ako pravdepodobné, že neexistujú preživší zachránení vďaka švédskym akciám. Ak bol niekto zachránený vďaka nim, zostal nevypočutý alebo sa rozhodol o svojom osude nevypovedať.
4. Kým pomoc Švédska v Maďarsku či iných európskych krajinách bola zjavným úspechom, snaha o pomoc Švédska v prípade židovskej komunity na Slovensku sa skončila neúspechom. Neúspešný príbeh je možno tiež jedným z dôvodov nezájmu o ďalší výskum švédskej intervencie na Slovensku.

Leni Yahil napísala, že príbeh švédskej angažovanosti v Dánsku je zvyčajne považovaný za „*dôkaz ľudskosti*“⁸⁸. Záchrana dánskych či budapeštianskych Židov potrebuje byť úspešným príbehom, aby mohla zastávať úlohu výpovede o ľudskom dobre. Avšak čo so záchrannými plánmi, ktoré neboli úspešné? Nie sú azda dosť „dobré“ na to, aby boli taktiež dôkazmi ľudského dobra? Tieto a ďalšie otázky si vyžadujú nielen vedeckú diskusiu, ale aj ďalší výskum témy. Na základe využitých dokumentov štúdia vyvracia predošlé domnienky o neexistencii švédskej intervencie v tragédii slovenských Židov. Navyše problematickosť podmienok vytvárania povojnovej historickej pamäti na Slovensku zapríčinila v podstate „vymazanie“ Bohumila Pisska z naratívu. Samotnému Pisskovi nebolo umožnené podieľať sa na tvorbe národného povojnového historického naratívu. Príbeh Pisska a Švédska nebol dostatočne atraktívny alebo žiaduci v československej povojnovej historiografii.

Štyridsať rokov trvajúci socialistický režim umlčal mnoho historikov a svedkov, ako bol Pissko. Jedinečnosť švédskej snahy o záchranu židovskej komunity na Slovensku s podporou slovenského diplomata bola menej zaujímavá a vhodná pre historickú pamäť v povojnovom Československu. Dúfame, že sa nám aspoň čiastočne podarilo otvoriť tému švédskej intervencie v tragédii Židov na Slovensku, a taktiež veríme, že ďalší výskum bádateľov pomôže vyplniť medzery vo vedomostiach o téme v slovenskom, švédskom či európskom kontexte.

Záver

Nový výskum prezentovaný v štúdiu nestojí v opozícii k existujúcemu výskumu, ale snaží sa prispieť k doterajším poznatkom, pričom vyzýva k ďalšiemu výskumu problematiky. Archívny materiál obsahujúci diplomatickú korešpondenciu medzi Švédskom a Slovenskom a komunikáciu medzi viacerými slovenskými ministerstvami ponúka informácie, ktoré síce potvrdzujú známu švédsku zaangažovanosť v otázke pomoci európskym Židom, no zároveň poukazuje na dosiaľ neskúmané švédske intervencie v prípade Slovenska. Výskum týchto dokumentov navyše prehľbuje vedomosť o holokauste nielen na Slovensku. Všeobecný predpoklad, že Švédsko nebolo zvlášť zaangažované do osudu Židov

⁸⁸ YAHIL, Leni. *The Holocaust: The Fate of European Jewry, 1932 - 1945*. New York: Oxford University Press, 1990, s. 574.

na Slovensku, štúdia odmieta a prináša nové dôkazy o opaku. Navyše sa snaží o pochopenie významu a roly Bohumila Pisska, ktorého profesionálne poslanie a zainteresovanosť do osudu židovskej komunity boli dosiaľ neznáme. Z viacerých dôvodov nejestvovali žiadne výskumy o švédskom podnete na rokovania so slovenskými autoritami, no štúdia načrtáva hypotézy, ktoré môžu viesť k ďalšiemu výskumu.

Švédske snahy o záchranné akcie reprezentovala švédska diplomacia, neskôr aj najvyšší predstaviteľ švédskej cirkvi, arcibiskup Eidem, vďaka ktorým sa slovenské úrady naozaj pokúšali vyhovieť švédskym požiadavkám na záchranu Židov. Rovnako aj vďaka Pisskovým aktivitám naznačujúcim jeho priamy záujem o záchranu zvyšnej židovskej komunity v roku 1944 je možné vzniesť námietky voči tradičnému naratívu historikov holokaustu na Slovensku aj vo Švédsku.

Oficiálne dokumenty slovenských ministerstiev potvrdzujú nielen ich snahu vyhovieť švédskym požiadavkám, ale aj ochotu dočasne ochrániť určitých Židov, ak pre nich Švédsko zabezpečovalo transfer zo Slovenska. Ďalšie zistenia dokazujú, že v roku 1944 sa Švédsko pokúšalo vytvoriť priestor na záchranu zvyšku židovskej komunity na Slovensku. Vojenská a politická situácia sa však vyvíjala v neprospech tohto plánu. Napriek nezdaru je nutné uznať na švédskej aj slovenskej strane snahy zachrániť zvyšok židovskej komunity na Slovensku. Výnimočnosť slovensko-švédskych rokovaní a intervencií v čase deportácií slovenských Židov je novým a prekvapujúcim príspevkom pre slovenskú i švédsku národnú pamäť, ako aj pre historiografiu holokaustu.

Zoznam použitých prameňov a literatúry:

Archívy

Bundesarchiv Berlin (BArch), fond Südosteuropa Gesellschaft (R 63)

Slovenský národný archív (SNA):

SNA, fond 209

SNA, fond Ministerstvo vnútra (MV)

SNA, fond Ministerstvo zahraničných vecí (MZV)

SNA, fond Kancelária prezidenta republiky (KPR)

Yad Vashem, Auswärtiges Amt, Inland II

Noviny

Slovák

Slovenská pravda

Monografie:

BAKA, Igor. Židovský tábor v Novákoch 1941 – 1944. Bratislava: DSH, 2001.

BAUER, Jehuda. Jews for Sale? Nazi-Jewish Negotiations, 1933 – 1945. Yale: Yale University Press, 1994.

BAUER, Yehuda. Rethinking the Holocaust. Yale: Yale University Press, 2001. Book of dead Majdanek. Majdanek: The State Museum of Majdanek, 1992.

FATRANOVÁ, Gila. Boj o prežitie. Bratislava: Múzeum židovskej kultúry, 2007. FUCHS, Abraham. The Unheeded cry. New York: Mesorah Publications, 2007.

- HILBERG, Raul. *Der Vernichtung der europäischen Juden*. Zv. 3. Frankfurt am Main: Fischer, 1994.
- HLAVINKA, Ján. „Dôjsť silou-mocou na Slovensko a informovať...“: Dionýz Lénard a jeho útek z koncentračného tábora Majdanek. Bratislava: VEDA, 2009.
- HLAVINKA, Ján – NIŽŇANSKÝ, Eduard. *Pracovný a koncentračný tábor v Seredi*. Bratislava: DSH, 2009.
- HRADSKÁ, Katarína (ed.). *Holokaust na Slovensku 8. Ústredňa Židov (1940 – 1944)*. Dokumenty. Bratislava: DSH, 2006.
- HRADSKÁ, Katarína. *Prípád Wisliceny. Nacistickí poradcovia a židovská otázka na Slovensku*. Bratislava: Academic Electronic Press, 1999.
- KAMENEC, Ivan. *Po stopách tragédie*. Bratislava: Archa, 1991.
- KOBLIK, Steven. *The Stones Cry Out: Sweden's Response to the Persecution of the Jews, 1933 – 1945*. New York: Holocaust Library, 1989.
- LIPSCHER, Ladislav. *Židia v slovenskom štáte 1939 – 1945*. Bratislava: Print-servis, 1992.
- MIČEV, Stanislav. *Slovenské národné povstanie 1944*. Banská Bystrica: Múzeum SNP, 2009.
- NIŽŇANSKÝ, Eduard (ed.). *Holokaust na Slovensku. Obdobie autonómie 6. 10. 1938 – 14. 3. 1939*. Dokumenty. Bratislava: NMŠ, ŽNOB, 2001.
- NIŽŇANSKÝ, Eduard (ed.). *Holokaust na Slovensku 4. Dokumenty nemeckej proveniencie (1939 – 1945)*. Dokumenty. Bratislava: Nadácia Milana Šimečku, 2003.
- NIŽŇANSKÝ, Eduard (ed.). *Holokaust na Slovensku 6. Deportácie v roku 1942*. Dokumenty. Bratislava: NMŠ, 2005.
- NIŽŇANSKÝ, Eduard. *Obraz nepriateľa v propagande počas II. svetovej vojny na Slovensku*. Banská Bystrica: Múzeum SNP, 2016.
- NIŽŇANSKÝ, Eduard. *Politika antisemitizmu a holokaust na Slovensku 1938 – 1945*. Banská Bystrica: Múzeum SNP, 2016.
- NIŽŇANSKÝ, Eduard. *Židovská komunita na Slovensku medzi československou parlamentnou demokraciou a slovenským štátom v stredoeurópskom kontexte*. Prešov: Universum, 1999.
- NIŽŇANSKÝ, Eduard – BAKA, Igor – KAMENEC, Ivan (eds.). *Holokaust na Slovensku 5. Židovské pracovné tábory a strediská na Slovensku 1938 – 1944*. Dokumenty. Bratislava: DSH, 2004.
- NIŽŇANSKÝ, Eduard – KAMENEC, Ivan (eds.). *Holokaust na Slovensku 2. Prezident, vláda, Snem SR a Štátna rada o židovskej otázke (1939 – 1945)*. Dokumenty. Bratislava: NMŠ, ŽNOB, 2003.
- PETRUF, Pavol. *Zahraničná politika Slovenskej republiky 1939 – 1945*. Bratislava: HÚ SAV, 2011.
- PREČAN, Vítém – KAMENEC, Ivan – ŠKORVÁNEK, Stanislav (eds.). *Vatikán a Slovenská republika (1939 – 1945)*. Dokumenty. Bratislava: Slovak Academic Press, 1992.
- YAHIL, Leni. *The Holocaust: The Fate of European Jewry, 1932 – 1945*. New York: Oxford University Press, 1990.

Štúdie a články v časopisoch a zborníkoch, kapitoly v kolektívnych monografiách:

- BREITMAN, Richard. *American Rescue Activities in Sweden*. In *Holocaust Genocide Studies*, 1993, roč. 7, č. 2, s. 202-215.
- HLAVINKA, Ján – NIŽŇANSKÝ, Eduard – RAGAČ, Radoslav. *Koncentračný tábor v Seredi vo svetle novoobjavených dokumentov (september 1944 – marec 1945)*. In HRADSKÁ, Katarína et al. *Druhá vlna deportácií Židov zo Slovenska*. 2010, s. 50-80.

- KLAMKOVÁ, Hana. Nálady a postoje slovenského obyvateľstva k tzv. židovskej otázke po potlačení Slovenského národného povstania, 1944 – 1945. In *Acta Universitatis Carolinae. Studia territorialia*, 2010, roč. 10, č. 2, s. 69-93.
- MIČEV, Stanislav. Osudy ušľachtilých duší. In *Park ušľachtilých duší 2*. Bratislava: IOK, 2009, s. 92-123.
- MUIR, Simo. The Plan to Rescue Finnish Jews in 1944. In *Holocaust and Genocide Studies*, 2016, roč. 30, č. 1, s. 81-104.
- NEŠŤÁKOVÁ, Denisa. Gisi Fleischmann – przywódczyni Żydów na Słowacji podczas II wojny światowej. In NAMYSŁO, Aleksandra – GRLĄDZKA-REJAK, Martyna (eds.). *Elity i przedstawiciele społeczności żydowskiej podczas II wojny światowej*. Warszawa: IPN, 2017, s. 447-464.
- NEŠŤÁKOVÁ, Denisa – NIŽŇANSKÝ, Eduard. Swedish interventions in the Tragedy of the Jews of Slovakia. In *Nordisk judaisk. Scandinavian Jewish Studies*, 2016, roč. 27, č. 2, s. 22-39.
- NIŽŇANSKÝ, Eduard. Die Aktion Nisko, das Lager Sosnowiec (Oberschlesien) und die Anfänge des Judenlagers in Vyhne (Slowakei). In *Jahrbuch für Antisemitismusforschung*, 2002, roč. 11, s. 325-335.
- PETRUF, Pavol. Vzťahy Slovenskej republiky s neutrálnymi štátmi. In FIAMOVÁ, Martina – HLAVINKA, Ján – SCHVARC, Michal et al. *Slovenský štát 1939 – 1945: predstavy a realita*. Bratislava: Historický ústav SAV, 2014. s. 107-121.
- POLAKOVIČ, Daniel. A native of Piešťany: Samuel David Ungar (1886 – 1945) and the Nitra Yeshiva. In *Piešťany and Trenčín during the Holocaust. Piešťany: Mesto Piešťany*, 2012, s. 11-27.

Internetové zdroje:

- Testimony of Dieter Wisliceny. Nuremberg Trial Proceedings Volume 4, January 3, 1946. Dostupné na internete: <http://avalon.law.yale.edu/imt/01-03-46.asp#wisliceny>.
- The Central database of Shoah victims' names. Dostupné na internete: <http://db.yadvashem.org/names/nameDetails.html?itemId=1698269&language=en#!prettyPhoto>.
- <http://db.yadvashem.org/names/nameDetails.html?itemId=5346039&language=en>
- <http://db.yadvashem.org/names/nameDetails.html?itemId=5357985&language=en#!prettyPhoto>
- BERLINGER, Salomo. The history of a synagogue. 2016. Dostupné na internete: <http://www.jeschurun.se/Historia-eng.php>

Počet slov: 9 592

Počet znakov vrátane medzier: 68 959